

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. VII : pp 128-136, February, 2023
 ISSN (Print) : 2091-0061, ISSN (Electronic) : 2738-9960
<https://doi.org/10.3126/rupantaran.v7i1.52317>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

दुमी भाषाको परिचय

राम कुमार राई, पिएच डी
 Email: rkrai132@gmail.com

सार

खोटाङ जिल्लाको रावा र तापखोलाको सेरोफेरोमा बसोवास गर्ने दुमी राईहरूले आफ्नो मातृभाषाको रूपमा बोल्ने भाषा दुमी भाषा हो । किरात राई परिवारको एक भाषा भएकोले यो भोट-बर्मेली परिवारको भाषा हो । अल्प सङ्ख्यक दुमी राईहरूले बोल्ने भाषा भएको र अन्य सजातीय राई भाषा र नेपाली भाषाको च्यापमा परेर लोपोन्मुखताको सङ्घारमा पुगेर वर्तमानमा संरक्षण र सम्बर्धनको बाटोमा फर्केको छ । सानो क्षेत्रमा बोलिने भए पनि यस भाषामा थुप्रै विविधता रहेको हुँदा विद्वानहरूले यसको सामाजिक भेद वा भाषिका पहिल्याएका छन् । भोट बर्मेली परिवारका यस भाषामा नेपाली वर्णमालाका २५ व्यञ्जन र अ, आ, इ, उ, ए र ओ स्वर वर्णहरू ह्रस्व-दीर्घ दुवै रूपमा प्रयोग हुन्छन् । त्यस्तै भोट बर्मेली परिवारका अन्य भाषाहरूमा भैँ दुमी भाषामा पनि एकाधरी मौलिक शब्दहरू रहेका छन् ।

मुख्य शब्दावली : दुमी राई भाषा, सामाजिक भेदहरू, बाक्सले भाषिका, भाषाका विशेषताहरू

परिचय

दुमी भाषा पूर्वी नेपालको पहाडी भेगमा बोलिने भोट बर्मेली भाषिक परिवारको किराती राई भाषाहरूमध्येको एक भाषा हो । माझ किरात प्रदेश अन्तर्गत पर्ने खोटाङ जिल्लाको खार्मी, जालपा, बाक्सला, सप्तेश्वर र माक्पा (खाजाबासमा) गाउँहरूमा मूल रूपमा र त्यसका आसपासका दिक्तेल, नेर्पा, पाथेका, बासपानी, खार्ताम्छा, कुभिन्डे, महेश्वरी आदिलाई दुमीजनले आफ्नो मूलथलोको रूपमा स्वीकार्दै आएका छन् (दुमीराई, २०६७, पृ. ८७) । नेपालको जनगणना २०५८ अनुसार ५२७१ र २०६८ अनुसार ७६३८ जनसङ्ख्या देखिए तापनि यो जातिको बसोवास प्रवासमा सिक्किम, दार्जिलिङ, आसाम आदि स्थानहरूमा (सत्मराई, २०५६, पृ. १) पनि देखिएकोले सवैतिर गरी करिब १५ हजारको हाराहारी रहेको र यी सबैको मतानुसार 'खाजाबासमा' नै आफ्नो खुलु-सुक्लु (आदिमथलो) वा दुमी थात्थलो (Dumi Origin) हो भन्ने छ (दुमीराई, २०६७, पृ. ८७) ।

दुमी शब्दले साभा रूपमा जाति र दुमी जातिले बोल्ने भाषा दुबैलाई बुझाउँछ । दुमी राईहरू आफ्नो मातृभाषालाई 'होपुपो ब्र' अर्थात् 'आफ्नो भाषा' भन्ने गर्दछन् । पारिवारिक आधारमा माझ किरात अन्तर्गत खालिङ र कोयु तथा भौगोलिक आधारमा थुलुङ, नाछिरिङ, साम्पाङ आदि दुमी नजिकका किरात भाषाहरू हुन् (सत्मराई, २०५६, पृ. ११) । लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको यस भाषाको गहन रूपमा भाषा वैज्ञानिक अध्ययन हुन नसके पनि केही स्वदेशी र केही विदेशी भाषा विज्ञहरूद्वारा प्रारम्भिक रूपमा सामान्य अध्ययन अनुसन्धानको कार्यहरू भइरहेका छन् । यसै क्रममा दुमी किरात फन्सिकिमको पहलमा त्रि. वि., भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभाग र नेपाल तथा एसियाली अध्ययन केन्द्र

¹ डा. राई त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र रत्न क्याम्पस, ताहाचाल, काठमाण्डौमा नेपाली शिक्षा विषयको उप-प्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

कीर्तिपुरमा २०६१ फागुनमा 'दुमी किरात राई भाषा ध्वनि तथा वर्णमाला पहिचान कार्यशाला' गोष्ठी सम्पन्न भएको छ र त्यस गोष्ठीले दुमी भाषा लेखन पद्धतिमा आवश्यक पर्ने वर्णमाला (व्यञ्जन, स्वर र संवर्ण) पहिचान गर्ने कार्य सम्पन्न गरेको छ ।

लेखको समस्याकथन

बहुजातीय र बहुभाषिक नेपाली राष्ट्रियताको प्रमुख विशेषता हो । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १२५ जात-जातिको बसोवास रहेको छ भने १२३ भाषा बोलिन्छन् । यी १२३ भाषामध्ये २३ भाषा किरात राई परिवारका छन् र त्यसै अन्तर्गत दुमी भाषा पनि पर्दछ (राई, २०७५, पृ. १२८) । नेपालमा प्रचलित भाषाहरू मध्ये किरात परिवारको भाषाहरूलाई भोट-बर्मेली परिवारको भाषा भनिन्छ र दुमी भाषा पनि किरात राई परिवारको एक भाषा भएको हुँदा भोट-बर्मेली परिवारको भाषा मानिन्छ (राई, २०५१-२०५३, पृ. ४) । नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला खोटाङमा मूल रूपमा र उदयपुर, सुनसरी, इलाम, संखुवासभा आदि एवम् सिक्किम, दार्जिलिङमा परापूर्वकालदेखि नै बसोवास गर्ने दुमी राईहरूको आफ्नै मातृभाषा छ । दुमी राईहरूको यो मातृभाषा 'दुमी भाषा' को रूपमा परिचित छ । थोरै जनसङ्ख्याले बोल्ने यो दुमी भाषा लोप हुने स्थितिबाट बौरिएर विस्तारै संरक्षण र सम्बर्धनतर्फ अग्रसर छ र मौखिक परम्पराबाट लिखित युगमा बामे सर्न लागेको छ । यसमा दुमी किरात राई फन्सिकिमद्वारा प्रकाशित भाषिक पत्रिका 'इसिलिम' ले प्रशस्त सहयोग गरिरहेको छ । यसरी इसिलिमले दुमी राई र भाषाका सम्बन्धमा सानातिना सामग्रीहरू प्रकाशन गरेर लोप हुनबाट बचाउने प्रयास गरिरहे तापनि यसको पूर्ण संरक्षण र सम्बर्धन एवम् विकास र विस्तारको महत्वपूर्ण कार्यहरू कसबाट ? के र कसरी हुन्छ ? भन्ने विषय अनुत्तरित नै रहेको छ । यस्ता अनुत्तरित प्रश्नको जवाफ सायद यस भाषाको खोज, अध्ययन, विश्लेषण, भाषागत र व्याकरणात्मक स्वरूपको निक्यौल अनि प्रकाशनबाट मात्र प्राप्त हुन सक्ला ? यसै सेरोफेरोमा रहेका दुमी भाषाको सामान्य परिचय, यसको प्रयोगको क्षेत्र र क्षेत्रगत रूपमा पाइने विभिन्नता वा भाषिक भेदलाई यस लेखको समस्याका रूपमा उठान गर्ने कार्य गरिएको छ ।

लेखको उद्देश्य

यस लेखको मूल उद्देश्य भनेको दुमी भाषा प्रयोग क्षेत्रको उल्लेख सहित सामान्य परिचय प्रदान गर्नु एवम् त्यसको क्षेत्रगत रूपमा देखा परेका विभिन्नता वा भाषिक भेदहरूका बारेमा प्रकाश पाउँ सामान्य विशेषताहरू प्रस्तुत गर्नु हो ।

लेखको महत्व

बहुजातीयता र बहुभाषिकता हाम्रो देशको विशिष्टता हो । राष्ट्रिय एकता भनेको सामाजिक, सांस्कृतिकको साथै जातीय र भाषिक विविधताको एकता पनि हो । राज्यको संविधानको निर्देशक सिद्धान्त र नीतिमा उल्लेख भए अनुसार विभिन्न जाति र भाषीका बिचमा स्वास्थ्य र सुमधुर सम्बन्ध कायम गरी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्न सकिन्छ । भाषाले कुनै पनि जातिको परिचय दिन्छ र त्यो परिचयले समाजका अन्य जातिहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गर्न मद्दत गर्दछ । प्रस्तुत लेखले एकातिर दुमी भाषाको बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ भने अर्कोतिर दुमी भाषी जातिलाई अन्य समाजसँग परिचित गर्दै मानवताको साइनोमा जोड्ने कार्य गर्दछ । तसर्थ यस लेखको सामाजिक मानवीय र भाषिक ज्ञानार्जन सम्बद्ध महत्व देखा पर्दछ ।

विधि तथा सामग्री

यो लेख विशेषतया गुणात्मक विधिमा आधारित छ । प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित दुमी भाषा सम्बद्ध सामग्रीहरूको अध्ययन, विश्लेषण नै यस अध्ययनको विधि हो । लेखक दुमी भाषी भएको दुमी भाषाको शोध-खोज र अध्ययनमा निरन्तर रूपमा लागिपरेको व्यक्ति भएकोले स्वयम्लाई सूचक मानेर प्राथमिक तहको तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ भने द्वितीयक वा पुस्तकालयीय सामग्रीहरू किरात राई सम्बद्ध संस्थाहरू जस्तै : दुमी किरात राई फन्सिकिम, आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठान आदिका पुस्तकालयहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन, विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकाल्ने कार्य गरिएको छ ।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत लेखलाई निम्नानुसार सीमाङ्कन गरिएको छ :

१. दुमी भाषा र भाषा प्रयोग हुने क्षेत्रको सामान्य परिचय
 २. दुमी भाषाका सामाजिक भेद वा भाषिकाको परिचय र भाषिक क्षेत्रगत केही शब्द, क्रिया र वाक्यका तुलना
- अन्तराल**

प्रस्तुत लेख सम्बद्ध विषयमा अनुसन्धानात्मक रूपमा कुनै लेख-रचना प्रकाशित गरेको, भएको पाइँदैन ।

परिमाण र छलफल

मातृभाषाका रूपमा तिब्बत-बर्मेली भाषिका बोल्ने राई, लिम्बू, याक्खा, सुनुवार, जिरेल, हायू, गुरुङ, मगर, थकाली, थामी, दनुवार, भोटे, माभी, धिमाल, मेचे, कोचे, तथा काठमाडौँ उपत्यकाका पहिलाका नेवारहरु किरात हुन् (विष्ट, सन् १९९२, पृ. १७) । यस प्रकार नेपालमा बसोवास गर्ने राईलाई एक जाति मान्ने हो भने दुमी राईलाई राईको एक उपजातिको रूपमा स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ (राई, २०५१-२०५३, पृ. १०) । दुमी राईहरु खोटाङ जिल्लाको (साविक) जालपा, खार्मी, सप्तेश्वर, बाक्सिला, माक्पा गा. वि. स. हरुमा मूल रूपमा तथा हौँचुर, कुभिन्डे, दिक्तेल, पाथेका, भदौरे, सारालुङ, नेर्पा, सोल्मा, सारालुङ गाउँहरुका साथै सुनसरी, उदयपुर, सोलु, मोरङ, संखुवासभा, भुपा, इलाम, धनकुटा, पाँचथर, काठमाडौँ, ललितपुर आदिका साथै देश बाहिर दार्जिलिङ, सिक्किम, बर्मा, बेलायत, क्यानडा आदि ठाउँहरु (हलक्सु, २०६४, पृ. ३७) मा पनि छिटपुट रूपमा बसोवास गर्दछन् । दुमी राईहरु आफूहरुले बोल्ने बोलीलाई 'ब्र' भन्दछन् । तसर्थ दुमी राईहरु आफ्नो मातृभाषा 'दुमी भाषा' लाई 'होपुपो ब्र वा तुम्लो' भन्दछन् जसको अर्थ 'आफ्नो भाषा' भन्ने हुन्छ (दुकिराफ, २०६८, पृ. १) । दुमी राईहरुले बोल्ने त्यो बोली वा दुमी 'ब्र' लाई दुमीहरुको बोलीको रूपमा 'दुमी ब्र' भनिन्छ (राई, २०५१-२०५३, पृ. १०) ।

विष्ट (सन् १९९२) का अनुसार नेपालमा बसोवास गर्ने राई किरातको एक जाति हो भने दुमी राई राईको एक उपजाति भएको हुँदा दुमी भाषालाई पनि किरात परिवारकै एउटा भाषा मानिदै आएको छ । संसारका भाषाहरुलाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वानहरुले किरात भाषालाई विभिन्न भाषा परिवारको हो भनी प्रमाणित गर्ने जमर्को गरेको भेटिन्छ । चार्ल्स मकडौगल (सन् १९७९) र सुएयोसी तोबा (सन् १९९२) ले तिब्बत बर्मेली, बालकृष्ण पोखरेल (२०४८) ले किरात भाषालाई 'आग्नेली खलक' को हो र भोट बर्मेलीबाट अत्याधिक र नेपालीबाट अल्पमात्रामा प्रभावित छ (पृ. ८७) । परशुराम तामाङ (२०५१) ले भोट बर्मेली परिवारको हिमाली शाखाको कम्प्लेक्स सार्वनामिक उपशाखा अन्तर्गत पूर्वी उपशाखा (पृ. १०७) को बताएका छन् भने चूडामणि बन्धु (२०५०) का अनुसार यो भाषा भोट-चिनियाँ परिवार अन्तर्गत भोट हिमाली परिवारको हो (बन्धु, २०५०, पृ. १३४) । स्वामी प्रपन्नाचार्यले यस सम्बन्धमा उल्लिखित दुई विद्वानभन्दा विल्कुल पृथक धारणा राखेका छन् । उनको विचारमा 'किरातहरुको अहिलेको भाषा प्राचीन होइन, किरातहरुको प्राचीन भाषा संस्कृत हो । संस्कृतबाट तल खस्दै पालि भएपछि विस्तार विस्तारै जलवायु, भौगोलिक वातावरण, अशिक्षा आदि र शुद्धाशुद्धिको तानातानीको आधारमा संस्कृतबाट प्राकृत पालि भए' (प्रपन्नाचार्य, २०५१, पृ. ३३८) । दुकिराफ (२०६८) को अनुसार यो भाषा चीन तिब्बती परिवारको भोटबर्मेली शाखाको बोडिक उपशाखाभित्र पर्ने हिमाली समूह अन्तर्गत पूर्वी हिमाल वा किरात राई शाखाभित्र पर्दछ (पृ. १-२) ।

उल्लिखित छलफलले दुमी भाषा किरात राई भाषामध्ये एक स्वतन्त्र भाषा हो भन्ने देखाउँछ । दुमी राईहरुको बसोवासको प्रमुख क्षेत्र भनेको खोटाङ जिल्ला हो र यस जातिको जनसङ्ख्या देशभित्र करिब सात हजार र देश बाहिर तिन हजार जति रहेको अनुमान छ । अहिलेसम्मको अनौपचारिक, औपचारिक अध्ययनहरुले बढीमा २५ % दुमी राईहरुले मात्र आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्दछन् । त्यसमा पनि केवल व्यावहारिक कार्य सञ्चालनको भाषा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्य राई भाषाहरु भन्ने आफ्नो लिपि र वर्णविहीनताको अन्यौलमा रहेको दुमी भाषा पछिल्लो चरणमा राईहरुको साभ्ना संस्था 'किरात राई यायोखा' ले श्रीजङ्गा लिपिलाई नै किरात लिपि मान्ने र प्रयोग गर्ने निर्णय गरेपछि त्यसबाट पृथक रहन सकेको छैन ।

दुमी भाषाको प्रयोग क्षेत्र तथा सीमा

अठ्ठाइसभन्दा बढी भाषी राईहरुमध्ये एक दुमी भाषी हो र समग्र राई जातिमा सङ्लग्न गरेर नहेर्ने हो भने यो अल्पसङ्खी जाति-भाषी मान्नु पर्दछ । करिब दश हजारको सङ्ख्यामा रहेको यस भाषाको प्रयोगको प्रमुख क्षेत्र भनेको खोटाङ जिल्लाको उत्तरी भेगमा पर्ने साविक पाँच गा. वि. स. हरु खार्मी, जालपा, बाक्सिला, सप्तेश्वर, माक्पा (खा. जा.

बा. स. मा.) का साथै तिनका आसपासका अन्य गा. वि. स. हरु (साविक) फेदी, बासपानी, महेश्वरी, कुभिन्डे, पाथेका, दिक्तेल, खार्ताम्छा, नेर्पा, हौचुर, लामिडाँडा (फेवामकुपादिखानेहौला) लाई दुमी राईहरुले आफ्नो मूलथलो वा आदिम थातथलो (Core Area) को रूपमा मान्दै आएका छन् (दुकिराफ, २०६८, पृ. १) । यसलाई अझ विस्तारमा 'पूर्वमा चिलिमढुङ्गा (सिलिचुम) तथा रुपाकोट, उत्तर पश्चिममा दुधकोसी, दक्षिण पश्चिममा मल्लथुम्का (जायजुम) को विचमा दुमी राईहरु स्थायी रूपमा बसोवास गर्दै आएका छन् । यसका साथै उदयपुर, सुनसरी, मोरङ, भापा, संखुवासभा, इलाम र काठमाडौं तथा ललितपुर जिल्ला (राई, २०५१-२०५३, पृ. १०) एवम् प्रवासमा दार्जिलिङ, सिक्किम, बर्मा, बेलायत, क्यानडा आदि ठाउँहरुसम्म दुमी आँगन फराकिलो हुँदै गएको छ (मिक्सी, २०६४, पृ. ३७) ।

दुमी भाषाको सामाजिक भेदहरु तथा भाषिका

भाषा समाजका मान्छेले आ-आफूमा विचार विनिमय गर्ने साधन हो (बन्धु, २०५०, पृ. ७) तर कुनै पनि भाषा सर्वदा र सर्वत्र एकनासले बोलिदैन । मुख्य गरेर धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषामा समयान्तरमा विभिन्न स्थानमा अलग भाषिक विशेषताको उदय हुन जान्छ । यसको मूल कारण प्रत्येक भाषिक सदस्यका विचमा सम्पर्क कम हुन जानु हो जसले गर्दा एकले अर्कोको बोलीचालीबाट आवश्यकीय रूपमा प्रभावित हुन पाउँदैन । विभिन्न परिस्थितिहरुमा कुनै पनि भाषाको भिन्न रूप अर्थात् विशेषता उदय हरने भए तापनि दुमी राईको जनसङ्ख्या बढीमा दश हजार अर्थात् एक अल्पसङ्ख्यक जाति हो (राई, २०५१-२०५३, पृ. १६) । तसर्थ धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषामा विभिन्न स्थानमा बेग्लै भाषिक विशेषताको उदय हुन्छ भन्ने सन्दर्भ यहाँ सान्दर्भिक नहुन सक्छ । यसको अर्थ दुमी भाषाको सामाजिक भेदहरु नै छैनन् भन्न खोजिएको होइन अर्थात् सामाजिक भाषिका तथा भेदहरुको उदयको निम्ति दुमी राईहरुको जनसाङ्ख्यिक आधार कमजोर देखिन्छ, भन्न खोजिएको मात्र हो । साथै भौगोलिक विस्तारको दृष्टिकोणले पनि दुमी राईहरुको बसोवासको क्षेत्र सानै मान्नु पर्ने हुन्छ । खोटाङ जिल्लाको रावा र ताप खोलाको वरिपरि वा वल्लोपल्लो छिमेकी छिमेकी परिवेश वा एउटै परिवेशमा बसोवास गर्दछन्, जसलाई वर्तमानको यातायात वा सञ्चारको दृष्टिले हेर्ने हो भने ज्यादै सानो क्षेत्र मान्नु पर्दछ तथापि दुमी भाषामा प्रशस्त सामाजिक विभेद वा भाषिकाहरु दृष्टिगोचर हुन्छन् ।

यसरी दुमी भाषामा सामाजिक प्रशस्त विभेदहरु देखा पर्नुका विभिन्न कारणहरु छन् । जुन समयमा हाम्रो देशका गाउँ गाउँमा विद्यालयहरु थिएनन् र पठनपाठन कार्य हुँदैन थिए त्यस समयमा सम्पूर्ण दुमीजनहरुले गर्वका साथ आफ्नो भाषा प्रयोग गर्दथे भन्ने अभिव्यक्ति दुमी पुर्खाहरुबाट सुन्न पाइन्छ । उक्त समयमा पनि दुमी भाषाका लेख्य सामग्रीहरु अनुपलब्ध रहे पनि व्यावहारिक प्रयोगमा कुनै अप्ठ्यारा नरहेको कुरा दुमी अग्रजहरुबाट थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसताका वरिपरि छरिएर रहेका दुमीजनहरु आफ्नो भाषाप्रति असचेत रहनु र व्यावहारिक प्रयोजनमा मात्र भाषाको प्रयोग सीमित रहनुले समयान्तरमा दुमी भाषामा सामाजिक विभेद सिर्जना हुन गएको प्रष्टिन्छ । विस्तारै सरकारी अड्डा अदालतहरुको स्थापना हुनु र त्यहाँ नेपाली भाषाको प्रयोग अनिवार्य हुनु र त्यसको मात्रा वृद्धि हुनु तथा राज्यको एक भाषी नीतिले अप्ठ्यारो स्थिति सिर्जना गर्नु पनि यसको एउटा कारण हुन सक्छ । त्यस्तै विद्यालयहरुको स्थापना र त्यसमा नेपाली भाषामा पठनपाठन हुनु र दुमी राईहरु पनि पढ्ने कार्यमा सङ्लग्न हुन थाल्नु तथा जनसाङ्ख्यिक दृष्टिले अल्पमतीय हुनुका कारण नेपाली भाषाको च्यापमा पर्दै जानुले पनि यस्तो स्थितिको बढवामा मद्दत गरेको मान्न सकिन्छ । गाउँ समाजमा कुनै कार्यक्रम, सभा-समारोह, कचहरी हुँदा नेपाली भाषीहरुको उपस्थिति बलियो हुँदै जानु र त्यहाँ प्रयोग गरिने नेपाली भाषाबाट दुमी भाषीहरु मोहित हुनु तथा विस्तारै विस्तारै त्यसैतर्फ लहसिँदै गएर नेपाली भाषाको हितैसीबन्दा दुमी भाषाबाट टाढिँदै जाँदा यो स्थिति सिर्जित भएको मान्न सकिन्छ । यही प्रक्रिया बढ्दै जाँदा अब त केही क्षेत्रलाई छाड्ने हो भने आफ्नो भाषा प्रयोगको दृष्टिले दुमी राई जोगी भइसकेको छ । यही कारणले अहिले धेरै वस्तु, चिज, अवस्था बुझाउने शब्दहरु दुमी भाषामा लोप भइसकेको अनुभूत हुन्छ । नेपाली भाषालाई नै दुमीकरण गरेर प्रयोग गर्ने गरेको निम्न उदाहरणले यही पुष्टि गर्दछ । जस्तै :

नेपाली	दुमीकरण	दुमी
जित्नु	जितेमुना	ललिछुक्ना
जोड्नु	जोडेमुना	केप्ना
जोगाउनु	जोगेमुना	फिक्लुक्ना

गाँठोपानु	गाँठेमुना	हुक्ना
टाल्नु	टालेमु	प्रेना

दुमी भाषाका सामाजिक भेद सामाजिक भेद वा भाषिका के कति छन् भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूका अभिमत केलाउँनु पर्ने हुन्छ। यस भाषाका भाषिकाका बारेमा कलम चलाउने पश्चिमा विद्वान विन्टर (सन् १९९१) ले पश्चिमी (माक्पा - जालपा) र पूर्वी (बाँकी सबै क्षेत्र) भनेर दुइ भेद देखाएका छन् भने अर्का विद्वान भ्यान्ड्रम (१३९३) ले सप्तेश्वर, ससर्का (जालपा) - खार्मी, बाक्सिला र माक्पा गरी चार भेद देखाएका छन्। त्यस्तै राई (२०५१-२०५३) ले जालपाली, माक्पाली र बाक्सिले गरी दुमी भाषाका तीन भाषिका रहेको उल्लेख गरेका छन्। उल्लिखित भेदहरूमध्ये राईको वर्गीकरण अन्यको तुलनामा बढी वस्तुगत र विश्वासनीय ठहरिएको हुँदा यहाँ त्यसको बारेमा सामान्य चर्चा गरिएको छ :

जालपाली भाषिका : यस भाषिका क्षेत्र अन्तर्गत खोटाङ जिल्लाका (साविकका) जालपा, खार्मी, सप्तेश्वर, हौँचुर, कुभिन्डे गा. वि. स. हरु पर्दछन् (राई, २०५१-२०५३, पृ. १८)। भौगोलिक विस्तारका दृष्टिले अन्यको तुलनामा यस भाषिकाको स्थिति सबैभन्दा विस्तारित छ। यस अन्तर्गत जालपाका ससर्का, पुरानो गाउँ, खरबारी, कादेल, साबालुङ, दिम्लो, घलेगाउँ, खार्मीका खार्मी, साब्वु, रोयल, निभारे, तुर्खा, लाफ्छा, सप्तेश्वरका चिउँरी खर्क, दारेगौडा, माल्देल, दाम्थाला, तुल्सिडटार, बेहेरे, थानागाउँ, चप्लेटी, हौँचुर, पोखरी, राइसिङ्गे आदि गाउँहरू पर्दछन्। भाषिक प्रयोगको दृष्टिले उल्लिखित क्षेत्रहरूमध्ये जालपा अग्रस्थानमा रहेको हुनाले यसलाई जालपाली भाषिका क्षेत्र नामाकरण गरिएको हो भने यस अन्तर्गतका अन्य क्षेत्रहरू जालपाबाट अत्याधिक रूपमा प्रभावित रहेका छन्। जालपा एकताका दुमी भाषा प्रयोग तथा धर्म, संस्कृति आदिको दृष्टिले साह्रै सम्पन्न तथा अनुकरणीय मानिन्थ्यो तर केही दशक यतादेखि यो क्षेत्रमा भाषा प्रयोगमा ज्यादै ह्रास आइरहेको भेटिन्छ। त्यति मात्र होइन अब त बुढापाका बाहेक औँलामा गन्न सकिने व्यक्तिले मात्र आफ्नो भाषा प्रयोग गर्दछन् तथापि धर्म, कर्म, कला र संस्कृति संरक्षणको दृष्टिले भने अझै पनि आशालाग्दो र भर्भराउँदो स्थिति छ। भाषा प्रयोगको दृष्टिले खार्मी र सप्तेश्वरको स्थिति जालपाकोभन्दा पनि अझ दयालाग्दो बनेको छ। हौँचुर र कुभिन्डेमा दुमी भाषी राईहरू ज्यादै अल्पसङ्ख्यकको रूपमा बसोवास गर्दछन्। तसर्थ यी स्थानका दुमी भाषीहरू नेपाली भाषीहरूको च्यापमा परेका छन् र मूल भाषाबाट अलग्गिने स्थितिमा पुगेका छन्। आफ्नो भाषा, धर्म, कर्म र संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्धन गर्नुपर्छ भन्ने पछिल्लो चरणमा आएको चेतनाको कारण भाषा प्रयोगको विस्तारै जागरण थप्दै गएको छ।

माक्पाली भाषिका : माक्पाली भाषिका भौगोलिक विस्तारका दृष्टिले सबैभन्दा सानो क्षेत्र हो तर भाषा प्रयोगको आधारमा सबैभन्दा ठुलो वा उर्वर वा पहिलो क्षेत्र हो। त्यसै कारण वर्तमानमा दुमी भाषी राईहरूले बसोवास गर्ने क्षेत्रको रूपमा यसैलाई लिने गरिन्छ। यस अन्तर्गत साविक माक्पा-ऐंसेलुखर्क गा. वि. स. वा वर्तमानको ऐंसेलुखर्क गाउँपालिकाका नोरङ, छुका, बेप्ला, माक्पा, ऐंसेलुखर्क, जलेश्वरी, महेश्वरी आदि गाउँहरू पर्दछन्। बुढापाका, युवा, बालबालिका सबैले आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने भाषिका वर्गको रूपमा परिचित यस क्षेत्रमा मात्र शुद्ध दुमी भाषा बोलिन्छ र अन्यत्र त्यसको भाषिका प्रयोग गरिन्छ भन्ने अभिव्यक्ति पनि पाइन्छ। यसो भन्ने गरिए पनि यो कुरा त्यति सत्य तथ्यमा आधारित भएको मानिदैन किन कि बाक्सिला र जालपा क्षेत्रमा पनि माक्पालीभन्दा पृथक रूपमा दुमी भाषाको प्रयोग राम्ररी नै हुने गरेको छ।

बाक्सिले भाषिका : बाक्सिले भौगोलिक दृष्टिले दुमी भाषा प्रयोगको जालपाभन्दा सानो वा मध्यम सामाजिक भाषिक भेद वा भाषिका क्षेत्र हो। यस अन्तर्गत साविक बासिक्ला तथा बास्पानी, भदौरे, फेदी, पाथेका गा. वि. स. का केही गाउँहरू पर्दछन्। बाक्सिलाका दशगते, सिम्पानी, चोखुम, हल्खुम, बाक्सिला, सिपुलुङ, गैह्रीगाउँ आदि, भदौराका शुक्रबारे, मामातिम तथा बास्पानी, फेदी र पाथेकाका केही गाउँहरू पर्दछन्। हल्यान्ड निवासी जर्ज भ्यान्ड्रमलाई 'दुमी भाषाको व्याकरण' तयार गर्न सामग्री प्रदान गर्ने यो क्षेत्र केही दशक अगाडिसम्म भाषिक प्रयोगको दृष्टिले निकै अगाडि र कला तथा संस्कृतिका दृष्टिले केही पछाडि रहेको थियो। अहिले आएर भाषा प्रयोगको दृष्टिले निकै पछाडि धकेलिनै छ भने धर्म, कला र सांस्कृतिक आधारमा निकै अगाडि देखा पर्दछ। खास गरेर पढाइ लेखाइमा अग्रसर युवा युवतीहरू नै आफ्नो भाषा प्रयोगमा अनिच्छुक रहँदै जाँदा यस्तो स्थिति सिर्जना भइरहेको छ।

भाषिक क्षेत्रगत केही नाम तथा विशेषण शब्दका तुलना

दुमी भाषाका जालपाली, माक्पाली र बाक्सले तीनवटै वर्गको भौगोलिक विस्तारका बारेमा स्पष्ट भइसकेपछि अब सामाजिक भाषिक भेदको बारेमा छलफल गरौं। हुन त उपर्युक्त तीनैवटा क्षेत्रका दुमी राईहरु सबैभन्दा शुद्ध दुमी भाषा आफूहरुले प्रयोग गर्ने दावी गर्दछन् तर साक्षरताको कमीका कारण कुन चाहिँ शुद्ध वा मूल रूप हो भन्ने छुट्याउन असमर्थ छन् र सतर्कता अपनाउँदै पनि भाषिकाको प्रयोग गरिरहेका छन्। यसको निमित्त यहाँ केही नाम तथा विशेषण शब्दलाई राखेर हेरौं :

नेपाली	जालपाली	माक्पाली	बाक्सले	सम्भावित शुद्ध रूप
गहना	आलल	लल	लल	लल
दाउरा	सिड	सुड	सु	सिड
उडुस	छुबु	छुबा/छुबु	छुबु	छुबु
कनिका	मुसुरु	मुसुरु	कोइसी	मुसुरु
कता	खप	खमु	खप्प	खप
कुकुर	त्खिबु	त्खिबा	त्खिबा	त्खिबु
घैंटो	लोपी	लुपी	लुपी	लुपी
खोर्सानी	बुरोसी	बुरुसुछम	लेम्छी	बुरोसी
चोर	खिक्पु	खिची	खिचिक्पु	खिक्पु
धेरै	घल्पु	दुमो	दुमो	दुमो
जाडो	जुवा/सक्ली	जुउ	जु	जुवा

अहिलेसम्म पनि मौखिक परम्परामा रहेको र ज्यादै थोरै लेख्य सामग्री पाइने दुमी भाषामा उपर्युक्त शब्दहरुको वास्तविक शुद्ध रूप कुन हो भन्ने सम्बन्धमा गहन अध्ययन र लामो शोधपछि निक्यौल गरिनु पर्ने पक्ष त छँदैछ तथापि प्रस्तुत धेरै विकल्प वा शब्दहरुका बनावटको आधारमा सम्भावित शुद्ध रूपको निक्यौल गर्ने जमको यहाँ गरिएको छ।

भाषिक क्षेत्रगत केही क्रियापदहरुको तुलना

दुमी भाषाको तिनवटै भाषिका क्षेत्रमा विभिन्नता पूर्वक हुने केही क्रियापदहरुलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

नेपाली	जालपाली	माक्पाली	बाक्सले
चढनु	उडा	होइना	ओइना
चिर्नु	चमा	चम्ना	चम्नु
जोत्नु	जुन्दुया	जन्ना	लोनु
तिर्खाउनु	लुना	कुमिना	-
चल्नु	किल्ना	थुक्ना	थुल्ना
फुक्नु	धुमा	धुम्ना	धुम्मा
केलाउनु	छेल्ना	स्याल्ना	रुन्नु
गाउँनु	लेलुना	खुम्ना	ललोन
काट्नु	कोक्ना	कोक्ना	कोक्नु

भाषिक क्षेत्रगत केही वाक्यहरुको तुलना

दुमी भाषाका तिनवटै भाषिक क्षेत्रका शब्दगत र क्रियापदमा रहेका विभिन्नताको बारेमा स्पष्ट भइसकेपछि वाक्यगत भिन्नतालाई पनि प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक नै ठहर्दछ । यहाँ नेपाली भाषाको सादृश्यतामा दुमी भाषाका केही वाक्यहरु प्रस्तुत गरी हेरौं :

नेपाली	जालपाली	माक्पाली	वाक्सले
म भात खान्छु ।	आडु जा जड्त ।	आडु जा जड्तो ।	आडु जा जड्तो ।
म भात खान्छु है ।	आडु जा जड्तमे ।	आडु जा जड्तम्यै ।	आडु जा जड्तोम्यै ।
मैले भात खाइसकें ।	आडुआ जा जुनाडिरमे ।	आडु जा जाजुनानिरो ।	आडुआ जा जड्तोनी ।
मैले भात खाएँ र ?	आडुआ जा जागुर ?	आडुआ जा जडुका ?	आडुआ जा जड्तोका ।

दुमी भाषाका केही विशेषताहरु

संसारका अन्य भाषाहरु भन्ने दुमी भाषा पनि आफ्नो छुट्टै पहिचान भएको भाषा हो । यसका भाषाका केही विशेषताहरु निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- यो भोट बर्मेली भाषा परिवारको हिमाली शाखा अन्तर्गतका राई भाषाहरुमध्येको एक भाषा हो ।
- दुमी भाषा मूल रूपमा खोटाङ जिल्लाको खार्मी, जालपा, वाक्सला, सप्तेश्वर र माक्पा (खाजाबासमा) तथा हौंचुर, कुभिन्डे, दिक्तेल, पाथेका, भदौरे, सारालुङ, नेर्पा, सोल्मा, सारालुङ गाउँहरु छिटपुट रूपमा बोलिन्छ भने देशका अन्य स्थान र देश बाहिर दार्जिलिङ, सिक्किमतिर बोलिदैन ।
- दुमी भाषामा नेपाली भाषाको 'ड' वर्णको अत्याधिक प्रयोग हुन्छ । जस्तै : आडु (म), इड्की (तिमी), उडा (चढनु), जड्तो (खान्छु), सिड (दाउरा), तुडा (पिउनु), हापुडासा (आफन्त), छुआक्पाड (खेत), कड्कु (पानी) ।
- यो भाषामा नेपाली भाषाका वर्णमालामा रहेका ३६ मध्ये ज, ट, ठ, ड, ढ, ण, श, ष, क्ष, त्र र ज्ञ बाहेकका २५ वटा व्यञ्जन वर्णहरु उच्चारणमा रहेका छन् भने अ, आ, इ, उ, ए र ओ स्वर वर्णहरु ह्रस्व-दीर्घ दुवै रूपमा प्रयोग हुन्छन् ।
- नेपाली भाषामा धातु वा मूल शब्दमा 'नु' लागेपछि क्रिया बन्दछ भने दुमी भाषामा 'नु' को स्थानमा 'ना' प्रयोग हुन्छ भने नेपाली भाषाको बहुवचन जनाउने 'हरु' को स्थानमा दुमी भाषामा 'हाम' प्रयोग गरिन्छ ।
- दुमी भाषामा मध्य सर्गको प्रयोगबाट पनि शब्द निर्माण हुन्छ । जस्तै : खाक्सा (टर्को) मा 'इ' र 'नु' मध्य सर्ग लागेर 'खाइक्सा' (नराम्रो/खराब) र खानुक्सा (राम्रो, असल, दर्शनीय) शब्द बन्दछ ।
- यो भाषामा रुख/विरुवाको अन्त्यमा प्रायः 'बु' जोड्ने गरिन्छ, जुन भट्ट हेर्दा प्रत्यय जस्तो देखिन्छ । जस्तै : नानाबु (घिउफल), यल्लिबु (चिउरी), ददेबु (घँघरु), यसिबु (चिलाउने), सुपेबु (अँगोरु) आदि ।
- दुमी भाषामा नेपाली भाषामा रहेका उच्चतर वा उच्चतम आदर रहेको छैन ।
- यो भाषामा अन्य भोट बर्मेली भाषाहरुमा भन्ने एकाक्षरी मौलिक शब्दहरु पनि छन् । जस्तै : मि (आगो), को (तरकारी), जा (भात), फु (कुखुरा), पु (बाबु), मु (आमा), चु (सन्तान) ।

निष्कर्ष

दुमी राई किरात राई जातिको एक उपजाति हो र दुमी राईहरूले आफ्नो मातृभाषाको रूपमा बोल्ने भाषालाई दुमी राई भाषा भनिन्छ । यो भोट बर्मेली भाषा परिवारको सदस्य भाषा हो । विशेष गरी खोटाङ जिल्लाको रावा र तापखोलाको आसपासको गाउँहरूमा अल्पसङ्ख्यक रूपमा दुमी राईहरूले बोल्ने दुमी भाषाका वक्ता करिब दश हजार रहेको छ । थोरै जनसङ्ख्या र सानो भौगोलिक क्षेत्रमा फैलिएको यो भाषा लोप हुने स्थितिबाट संरक्षण र सम्बर्धन उन्मुख छ । सानो क्षेत्रमा फैलिएको र थोरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भए पनि गाउँपिच्छे देखिएको विविधताको आधारमा यसका जालपाली, माक्पाली र बाक्सले गरी तीन भाषिकाहरू पहिचान भएको छ । नेपाली भाषाको 'ड' वर्णको अत्याधिक प्रयोग हुने दुमी भाषामा नेपाली वर्णमालाका ३६ मध्ये ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, श, ष, क्ष, त्र र ज्ञ बाहेकका २५ व्यञ्जन वर्णहरू र अ, आ, इ, उ, ए र ओ स्वर वर्णहरू ह्रस्व-दीर्घ दुवै रूपमा प्रयोग हुन्छन् । मध्य सर्गको प्रयोग हुने यो भाषामा नेपाली क्रिया निर्माणमा प्रयोग हुने 'नु' प्रत्ययको स्थानमा 'ना' र बहुवचन वाचक 'हरु' को स्थानमा 'हाम' प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषाका उच्चतर वा उच्चतम आदर नभेटिने यस भाषामा अन्य भोट बर्मेली भाषाहरूमा भैं एकाक्षरी मौलिक शब्दहरू रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- तामाङ, परशुराम (२०५१), *तामाङ जाति*, ने.रा.प्र.प्र. ।
- दुमी किरात राई फन्सिकिम (२०६८), *दुमी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, किराफ ।
- दुमीराई, नेत्रमणि (२०६७), “प्रसङ्गमा दुमीभाषा र शब्दकोशको”, *इसिलिम*, वर्ष १२, अङ्क १३, शरदकालीन - उधौली ।
- नेपाल सरकार (२०६८), *राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रतिवेदन*, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०४८), *राष्ट्र भाषा*, दो. सं., साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद र दुमीराई, नेत्रमणि (२०६७), “दुमी किरात राई भाषाका ध्वनि तथा वर्णमाला प्रारम्भिक सर्वेक्षण”, *इसिलिम*, वर्ष ७, अङ्क ८, शरदकालीन - उधौली ।
- प्रपन्नाचार्य, स्वामी (२०५१), *प्राचीन किरात इतिहास*, किरातेश्वर प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५०), *भाषा विज्ञान*, छै. सं., साभा प्रकाशन ।
- भ्यान्ड्रिम, जर्ज (सन् १९९३), *दुमी भाषाको व्याकरण*, लेडेन युनिभर्सिटी ।
- मिक्सी, रदु हलक्सु (२०६४), “खाजावासमा नियाली हेर्दा”, *इसिलिम*, वर्ष ९, अङ्क १०, शरदकालीन ।
- राई, राम कुमार (२०५१/०५३), *नेपाली र दुमी भाषाका शब्द निर्माण र व्याकरणिक कोटिहरुको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्व विद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, महेन्द्र रत्न क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, काठमाडौं ।
- राई, राम कुमार (२०७५), *भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा*, शुभकामना प्रकाशन प्रा. लि. ।
- राई, टंक बहादुर (२०५३), *किरात भूमि र किरात जनजीवन*, उत्तर कुमार राई ।
- सत्मराई, राई (२०५६), “दुमी किरात राई : एक चिनारी थर, सामे, पाछा र वंशावली सहित”, *इसिलिम*, अर्ध वार्षिक दुमी भाषिक पत्रिका, वर्ष १, अङ्क १ ।
- हलक्सु, रदु मिक्सी (२०६४), *खाजावासमा नियाली हेर्दा*, *इसिलिम*, अर्ध वार्षिक दुमी भाषिक पत्रिका, वर्ष ९, अङ्क १० ।
- Bista, Dor Bahadur (1992). *Fetalism and Development*, Orient Longman.Mcdougal, Charls (1979). *The Kulung Rai*. Ratna Pustak Bhandar.
- Toba, Sueyoshi (1992). *An Aspect of Rai Culture*. Royal Nepal Academy.
- Winter, Werner (1991). *The Rai of Eastern Nepal : Ethnic and Linguistics Grouping Finding of the Linguistics Survey of Nepal*. CNAS, T.U., Kirtipur, Kathmandu.